

ПОВЕРНЕННЯ ДО ВИТОКІВ: НАРИС ПРО КРАЄЗНАВЦЯ ВАСИЛЯ УСТИМЕНКА

У статті висвітлюються головні віхи життєвого шляху одного з керманічів товариства “Чернігівське земляцтво у м. Києві”, державного і громадського діяча сучасної України В. Устименка, в загальних рисах проаналізовано його науковий доробок в галузі історичного краєзнавства.

Ключові слова: краєзнавство, товариство “Чернігівське земляцтво у м. Києві”, історичні календарі, історія села.

Так бувало уже не раз, що видатних успіхів на терені краєзнавства (маю на увазі якнайширше тлумачення терміна — не тільки наукова дисципліна, але й залюбленість у минуле й сьогодення рідного краю, одержимість ним, жертвовність, мистецтво у малому бачити й відчувати велике) досягали не обов’язково професіонали. Для того щоб стати справжнім краєзнавцем, мало тільки одних фахових знань: за нашими спостереженнями, тут потрібний набір дещо інших чеснот. Те, що зближує історичну науку й краєзнавство, один із зачинателів краєзнавчого руху в Росії І. Гревс сформулював так: “Краї — це іменно жива цілісність, це особливого роду організм, так само як — у ширшому горизонті — область, країна, земля (“ландшафти”, що розширюються, — індивідуальні комплекси природних і культурних властивостей, рис, сполучень); такі ж однаковим чином, з іншого боку, людина, група людей, народ, людство. “Користь” їхня — поняття багатозмістовне і складне, осмислення її, правильне і глибоке, не може бути досягнуте інакше, як шляхом вивчення цілого, всього організму. Краєзнавство неухильно прагне до синтезу, справжньої єдності, що відновлюють і тлумачать предмет образу. Воно повинне накреслити повний і цілісний портрет краю, який відображає все його тіло і весь дух в їхній організації і в їхньому спільному житті”¹. Складність, запутаність цих перетікань і переплетінь зумовили достатньо пізню появу самого терміна “краєзнавство”. Академік С. Шмідт відзначив, що він відсутній у “Словаре великорусского языка” В. Даля і в “Энциклопедическом словаре” Брокгауза і Єфрона, тобто з’явився на зламі ХІХ–ХХ ст.². Ймовірно, що обрати надійний дороговказ у цій насправді нелегкій справі й допомагає ота не раз оспівана любов

до отчого дому. Звичайно, грамотні в історичному сенсі дослідження завжди мають більше шансів на успіх у порівнянні з аматорськими роботами. Знаю декілька випадків, коли усвідомлене бажання поринути у минуле рідного села буквально змінювало звичне коло життєвого шляху уже зрілої людини, змушувало сідати за підручники і серйозно студіювати історію.

До вершин краєзнавчого олімпу В. Устименко підійшов своїм власним шляхом. Значний доробок у вигляді низки книжок, упорядкування видань Чернігівського і Корюківського земляцтв у Києві, систематична й системна участь у конкретних заходах цих товариств, цікаві ініціативи й конкретні зусилля по їх реалізації дають всі підстави вважати цю людину видатним краєзнавцем. Знайомлячись з його життям, діяльністю, науково-краєзнавчим доробком, починаєш розуміти, що в міру розвитку його досить успішної кар’єри В. Устименко не віддалявся, а невпинно наближався до своєї невеличкої Жуклі як уособлення рідного краю в цілому. Зрештою вона посіла в ієрархії вартостей законне місце поруч вічних нетлінних цінностей кожної порядної людини — відданості роду й родині, любові до Батьківщини, прагнення свободи, усвідомлення національної ідентичності... Чому так сталося, можна й не дошукуватися, хоча герой цього нариса звертався до з’ясування витоків і має цікаву думку, до якої ми звернемося пізніше. На наш погляд, людина вже народжується з геном закоханості у рідний край. Відомо скільки завгодно прикладів, коли люди живуть і, до речі, цілком непогано, сповідуючи принцип: “Ubi bene, ibi patria” (“Де добре, там батьківщина”), для інших же відрив від Батьківщини (і в широкому, і у вузькому

значенні) — невигойна рана, яка ще про себе знати упродовж усього життя. Наш земляк, письменник В. Дрозд у своєму останньому документальному творі із розумінням і глибоким співчуттям відтворив долю “останніх могикан, будівничих Української Народної Республіки”, котрі у вигнанні/еміграції і через десятки років “тихенько плакали за рідною землею”³. На щастя, В. Устименку не довелося зазнати подібних поневірянь, але драматичних колізій у його долі теж вистачало.

Василь Євдокимович Устименко народився 18 січня (напередодні Дванадцятого великого православного свята — Хрещення Господнього, як він написав у листі до автора цих рядків) 1937 р. у селі Жукля Корюківського району Чернігівської області в селянській родині. Його батькам, як і будь-кому в ті жорстокі часи, не вдалося уникнути подиху “доби-вовчиці”. Батько — Кузьменко Євдоким Омелькович, 1902 року народження — народився у селі Хлоп’яники (тепер Сосницького району) в заможній, багатодітній козацькій сім’ї. У 1929 р. через небажання вступати до ТСОЗу її глава — Омелян Прохорович був оголошений куркулем, родину виселили із рідного села. Страхітлива й типова у своїй буденності тогочасна історія. Проте, ймовірно, що прізвище батькові Василя Євдокимовича довелося міняти не тільки через страх розкуркулення, цькування, перетворення у “ворога народу”, як це сталося із відомим українським письменником А. Дімаровим⁴. Юнак покохав дівчину із села Жукля — круглу сироту Гафійку Орловську, яка виховувалася у бездітних родичів — сім’ї Устименків: Петра Єсиповича та Феодори Семенівни, рідної тітки дівчини по батькові. Саме вони дали притулок молодій родині, прийняли приймака, відписали все своє майно, але поставили умову: прізвище у молодих має бути Устименко. Як пояснює В. Устименко, можливо, старі боялися, що їхнє добро не дістанеться вихованці та її дітям, бо вони її не всиновлювали офіційно.

Бригадир колгоспу “Червоний партизан” Є. О. Устименко пішов на фронт 12 липня 1941 р. у складі першої сотні жуклян, мобілізованих до Червоної Армії. З війни він не повернувся, натомість дружині прийшла похоронка. У вдови солдата підросли троє дітей: Микола (1929 р.), Марія (1933 р.) і Василь. Наймолодший син Устименків дуже любив свою маму. Хочеться зачитувати із його

ліста: його мати “проживала останні роки у Корюківці у сім’ях старшого сина та доньки, де і зупинив її земну ходу четвертий інсульт. Тужила розлукою з рідним обійстям, сусідами, людьми села. Заповідала поховати по відходу за межу вічності серед дорогих їй жуклян — дідів-прадідів роду Орловських, Устименків, Шавлаків, Прохоренків та переплетінь інших родів. Можливо, заповіт Матері, її любов до людей села полонили душу й серце; спогади про тяжке босоноге, голодне і холодне дитинство, що надто повільно пропливало, мов темні хмари у безкрайньому небі, а, можливо, і те, й інше. Хіба ж можуть забутися перші в житті кроки, коли переступив батьківський поріг, оту стежину в ріднім краї, дорогу, якою пішов навчатися життя з порожніми кишнями і свідомість, наповнену бажанням вчитися і вчитися, щоб потім заробити для мами грошенят, порадувати її”. Як бачимо, стимул до навчання ніяк не можна назвати егоїстичним, а любов до найріднішої у світі людини переросла у любов до села, яке було осереддям світу української селянки — Гафії Семенівни Устименко.

Сам процес навчання аж ніяк не нагадує теперішні його варіанти, хоча, мабуть, для сільських дітей у всі часи значно складніше кудись поступити і навчатися. Василь Євдокимович міг закінчити у рідному селі тільки семирічку, а атестат зрілості мусив здобувати у Хлоп’яницькій середній школі. По тому вступив на навчання до Сосницького (Чернігівська область) сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку. Після роботи по направленню і відбуття строкової армійської служби В. Устименко, очевидно, заочно закінчив ще й економічний факультет Ленінградського (м. Пушкін) сільськогосподарського інституту. Річ у тім, що здібного молодого чоловіка “запримітили” й взяли на комсомольську, потім партійну роботу. Він пройшов усі кар’єрні щаблі: райком, обком, ЦК КПУ. Робота дала йому змогу закінчити і Вищу партійну школу при ЦК КПРС. До речі, тут з’явилася можливість стати фахівцем з історії партії. У Вищій партійній школі в Києві В. Устименко склав кандидатські іспити, так званий кандмінімум, і фактично підготував дисертаційне дослідження, фрагменти якого друкувалися в “Українському історичному журналі”. Проте, як він пише у своїх автобіографічних замітках, дисертація так і залишилася незахищеною, причому “пораду”

не виходили на захист дав йому безпосередній керівник — завідувач відділом оргпартроботи ЦК КПУ Г.Крючков: “Керівництво ЦК не поділяє бажання працівників захищатися. В апараті повинні працювати досвідчені практики, а не вчені”. І все ж таки ні навички роботи з джерелами та науковою літературою, ні організаторські здібності, відточені в апараті, не пропали марно. Невипадково у вірші з присвятою “Василю Устименку” його колега по земляцтву Б. Іваненко писав напівжартома, але з глибоким переконанням у правоті своїх слів:

*І скільки знаю я тебе, мій друже,
Ти завжди був мобільності зразком —
Підтягнутим, трудящим, небайдужим,
Мов списаним з ікон орговином⁵.*

Важкою, невтомною працею здобувався досвід, сповна використаний у зовсім інших умовах, зокрема, й для занять краєзнавчою роботою, що є темою нашої розвідки.

Проте перед тим і паралельно був у В. Устименка ще великий життєвий період, присвячений службі у Міністерстві внутрішніх справ та Міністерстві зв'язку (Державна фельд'єгерська служба). Наприкінці грудня 1991 р. його затвердили на посаді керівника цієї служби вже незалежної України. Саме В. Устименку довелося розбудовувати і Службу дипломатичних кур'єрів в Україні. Наприкінці листопада 1994 р. у званні генерал-майора внутрішньої служби він вийшов на пенсію за віком, а вже наступного дня був запрошений на роботу до Секретаріату Кабінету Міністрів України, де 6 років очолював службу Першого віце-прем'єр-міністра України. Останні 5 років — у Міністерстві з питань надзвичайних ситуацій, де працював на керівних посадах аж до кінця 2005 року.

Не буде перебільшенням сказати, що герой цього нарису перебував у перших рядах тих, хто стояв біля витоків закладання різних життєво важливих структур нової держави. Ми звикли в основному критикувати цих людей, забуваючи про об'єктивні труднощі й неминучі помилки першопрохідців. Якщо ж глибше задуматися над сенсом не такої вже й далекої, але все-таки історії, то починаєш розуміти, який великий тягар вони звалили на свої плечі. Прикро, що поки надто мало відомо про цей етап державотворення, і ще менше про його творців. Будемо сподіватися, що з часом Василь Євдокимович створить мемуари про переломну добу в житті країни і своєму власному. Було б і повчально, і цікаво прочитати

про діяльність окремих персон, про враження мемуариста від стажування у США та Німеччині (1994, 1996 рр.), про офіційні поїздки до інших країн.

Як бачимо, життєвий шлях генерала Устименка був загалом успішним, хоча й не прямолінійним та позбавленим життєвих труднощів і негараздів, зате сповненим несподіваних поворотів і перемін, які зрештою й загартували цей динамічний, цілеспрямований і заряджений позитивною енергетикою характер.

Здається, що Товариство “Чернігівське земляцтво у Києві” ідеально підходило цій людині, а вона, в свою чергу, прекрасно вписалася у його лави. У листі до автора цих рядків Василь Євдокимович наголосив, що з власної волі вступив до Товариства у 1996 р., тобто у рік його становлення, упродовж всього періоду існування об'єднання земляків обирався до його керівної Ради.

Історія власне самого земляцтва входить до кола найбільших зацікавлень краєзнавця. Він підготував серію нарисів для календаря “Собори наших душ”. У першому з них дане визначення поняттю “земляцтво”, розповідається про перші спроби, які припадають на початок 90-х років ХХ ст., киян чернігівського походження об'єднатися, йдеться про видатних українських державних діячів, політиків, письменників, котрі увійшли до ініціативної групи⁶. Цікаво, що у збірнику, присвяченому 10-літтю земляцтва, В. Устименко чітко виокремив ті вузлові моменти, які найбільше привабили його у новоствореному товаристві: “У січні — березні 1996 року в столиці України утвердилася громадська країна — країна колективних мрій. <...> 10 років — у колі друзів, однодумців, єдинокровців, громадська співпраця яких стала способом і змістом життя, і не просто спілчанською працею, а справжньою людською дружбою”⁷.

Серед пріоритетних напрямів діяльності Чернігівського земляцтва вирізнялися: допомога своїй малій батьківщині, співпраця з її керівництвом та громадськими організаціями, сприяння піднесенню духовного і культурного життя області. Цим же цілям були підпорядковані й зусилля заснованих у 2000 р. регіональних відділень земляцтва. Корюківське відділення очолив В. Устименко. Його діяльність, очевидно, і виявилася тим фактором, який зробив цей осередок земляків найчисельнішим: на 1 січня 2006 р. — 304 члени⁸, на сьогодні вже — 350 осіб.

Серед інших видів роботи його членів при-вертають увагу щорічні ініціативи влаштовувати новорічне свято для дітей-сиріт у селах Корюківського району. Пишучи про це, В. Устименко звертається і до власних спогадів: “Мабуть, кожний із нас, в якому б віці не перебував, — зізнається він, — до подробиць пам’ятає своє дитинство. Дитинство старших поколінь сягає у довоєнні, воєнні й повоєнні роки. У багатьох це — страх, сирітство, недоїдання, очікування чогось кращого, чиеїсь допомоги, або хоча б надії на допомогу”⁹. Таким чином, благодійність членів земляцтва викликана певною мірою прагненням якщо не усунути повністю, то принаймні частково полегшити теперішнім сільським дітям життєві труднощі. На наш погляд, це порядно і людськи зрозуміло. Не менш привабливою виглядає і спроба насадити яблуневі сади у селах, рідних для членів земляцтва. В. Устименко організував у серпні 2006 р. свято свого села Жуклі. До речі, це був єдиний подібний захід за всю понад десятирічну історію Чернігівського земляцтва. До села прибуло 40 земляків із сільських осередків Корюківського земляцтва¹⁰. Усі ці акції вимагають і коштів, і вільного часу, і багатьох організаційних зусиль. Нагадаємо, що до 2006 р. Василь Євдокимович знаходився на відповідальній державній роботі, і, ймовірно, жертвував відпочинком і особистим життям, щоб очолювати корюківців у їхній діяльності на благо рідної землі й брати активну участь у роботі Чернігівського земляцтва.

Помітним явищем у духовному й культурному житті Чернігівщини на зламі ХХ–ХХІ ст. стали тематичні календарі Чернігівського земляцтва. Вони уже стали історією, бо підготувавши до друку 10 назв, Рада товариства вирішила започаткувати іншу серію своїх “фірмових” видань. Календарі, безумовно, заслуговують на спеціальне дослідження. У контексті нашої теми доречно підкреслити, що майже усі вони були підготовлені за прямою участю В. Устименка (опрацювання біографічних даних членів земляцтва, фотодокументи тощо), а в одному випадку він виступив і співавтором-упорядником¹¹.

Мабуть, зовсім не випадковим сюжетом у краєзнавчому доробку Устименка стало створення й упорядкування краєзнавчого календаря. Чернігівське краєзнавство не просто отримало свою енциклопедію: багато місцевих науковців, працівників культури, жур-

тісно перепліталися із вивченням старожитностей рідного краю, дістали можливість оприлюднити результати своїх пошуків на сторінках календаря. До речі, так було і при підготовці інших тематичних випусків, але найповніше сили чернігівського корпусу краєзнавців були представлені саме у календарі на 2005 р. Серед знаних на Чернігово-Сіверщині імен зустрічаємо прізвища: Г. Арендар, В. Коваленка, О. Коваленка, С. Пологинової, С. Реп’яха, В. Симоненка, Л. Студьонової, В. Ткаченка, О. Уривалкіна, О. Черненко, Л. Ясниської. Доречними виглядають також нариси, присвячені постатям самих краєзнавців: О. Коваленка, С. Павленка, В. Сапона, Л. Студьонової та інших.

Історико-просвітницьке значення цього та інших календарів важко переоцінити. Адже вони виходили порівняно великими накладками і поширювалися безкоштовно в межах Чернігівської області. Практично кожний міський чи сільський учитель може скористатися різноманітною, а часто й вичерпною інформацією для підготовки уроку з краєзнавчої тематики (необхідно згадати і про багатий фотоілюстративний матеріал), а студенти вишів — для написання рефератів, курсових робіт тощо. Чернігівці не залишилися байдужими до такого щедрого дарунка своїх київських земляків. У 2000 р. редакційна колегія календаря “Чернігівщина — земля козацька”, до складу якої входив і В. Устименко, була удостоєна престижної обласної премії імені М. Коцюбинського¹². Доречно також підкреслити, що усі календарі були свого часу презентовані Чернігові у великому читальному залі Чернігівської обласної бібліотеки імені В. Короленка. Постійність у виборі місця презентації і обов’язковість київських гостей знаходили відгук у чернігівській громадськості: зал був завжди переповнений, місцеві ЗМІ давали детальну інформацію про подію, провадили прес-конференції з гостями й читачами.

Переходячи до власне бібліографії праць Василя Устименка, відзначимо, що вона майже повністю не розроблена. Свого часу (у 1980 р.) він підготував серію партійної літератури “Школа молодого комуніста” із 11 книг, але їхні назви та вихідні дані у списку літератури, наданому авторові цих рядків, не зазначено. Не вказані також і статті, котрі упродовж тривалого часу (1960–2009 рр.) друкувалися у місцевій та центральній періодиці.

Зокрема, публікації у газеті “Отчий поріг” — друкованому органі Чернігівського земляцтва — мають безпосереднє відношення до нашої теми — історико-краєзнавчого доробку В. Устименка і повинні обов’язково включатися до списку праць автора. Якщо обмежитися тільки даним аспектом його багатогранної науково-публіцистичної та фахової діяльності, то можна виокремити такі напрями дослідницької роботи:

- історія рідного села Жуклі;
- минуле й сьогодення Корюківщини;
- історія Чернігово-Сіверщини в цілому;
- систематизація й узагальнення (у формі літопису) численної інформації про заснування та діяльність Товариства “Чернігівське земляцтво”.

Дослідник віддав кожному з них чимало часу і зусиль, результатом яких стали декілька книг¹³. Їхній зміст визначає жанрові особливості публікацій. Біографічні довідники членів земляцтва дбайливо упорядковані, до кожного нарису додано фотографію. Про щиру повагу до колег і доброзичливий характер упорядника свідчать його спроби знайти декілька теплих слів про людей, яких він знає особисто. Книги про Корюківку відзначаються помітною публіцистичністю, вони витримані у традиційному річищі книг про Велику Вітчизняну війну, що зрештою пояснюється трагедією, яка спіткала мешканців міста: на початку березня 1943 р. карателі спалили його разом із жителями...

Найбільше наближаються до класичного типу літератури краєзнавчого спрямування роботи В. Устименка про його рідне село Жуклю. Перша побачила світ у 2007 р. Вражає, що автор зумів упродовж незначного терміну розгорнути порівняно невеликий за обсягом матеріал (87 сторінок) у об’ємистий том загальною кількістю понад 600 сторінок. Щоправда, він сам сказав на презентації книги про Жуклю, що це результат чотирнадцятирічної праці. Він настільки вагомий і певною мірою унікальний, що, на нашу думку, заслуговує на окрему розмову. Проте, без сумніву, поява цієї книги — це важливий етап у становленні п. Устименка як серйозного і перспективного дослідника на ниві краєзнавства. Тут доречно буде сказати, що автор подбав, щоб книга з’явилася в оселі кожного жуклянця. Він організував презентацію книги у рідному селі, запросивши земляків із Києва, Корюківки, майстрів мистецтва. Місцева періодика писа-

ла про його відчайдушні зусилля відродити життя у невеликому поліському селі¹⁴. Генерал допомагає односельцям і матеріально, і тримати планку духовного та культурного життя. У приватній розмові він сказав, що упродовж 2009 р. (на початок листопада) уже 21 раз виїздив до села. Це при тому, що рідні у селі вже не залишилися. Проте, звичайно, навіть велика праця однієї небайдужої людини — крапля в морі на тлі занепаду і руйнації, потрібні системні заходи держави, щоб зупинити деструктивні процеси. І все-таки і одна людина у полі чогось варта, якщо вона — воїн. Зусилля В. Устименка, сподіваємося, не марні. Його книга привернула увагу громадськості всієї України, вона здатна пробити мури відчуженості, збайдужіння, покірності й здиравання. Жукля має всі шанси стати символом відродження українського села, завдяки згуртованості й невтомній праці різних поколінь його уродженців.

І насамкінець про плани й мрії В. Устименка. Бо ж давно відомо: чи не найповніше характеризують людину її прагнення. Пан генерал не збирається складати зброї. До його намірів входить організація святкування 110-ї річниці Жуклянської школи, причому з обов’язковим запрошенням усіх випускників, або їхніх нащадків, де б вони не проживали. Конкретна робота по підготовці урочистостей провадиться уже декілька років. А на черзі вшанування старожилів села. Із захопленням говорив Василь Євдокимович про подальшу роботу над підготовкою до друку фотоархіву з історії села. Але нас найбільше привабила його ідея щодо впорядкування довідника про знаменитих чернігівців. У листі до автора цих рядків В. Устименко писав: “Ще зі студентських років зародилося бажання, що перейшло у звичку, віднаходити у літературі, особливо в енциклопедичній, починаючи, здається, від Брокгауза і Єфрона, їхнього 29-томного видання (1911–1916 рр.), біографічні повідомлення про чернігівчан та українців, які заявили про себе у світі. З тих пір всі тумбочки й кутки у квартирі забиті, гадаю, безцінними матеріалами. Примножуючи їх до цього часу, назбиравши багато тисяч повідомлень про вихідців із Чернігівщини, разом з тим не покидає думка упорядкувати й видати їх окремим накладом, можливо, вмістяться у 2–3 книги. Не виключаю й знайти такого ж ентузіаста, аби тільки, передавши йому свої скарби-матеріали, вони побачили світ на моїй

рідній Чернігівщині”. Дана ідея-пропозиція дуже доречна й потрібна, бо в Чернігівській області фактично відсутній біографічний довідник видатних земляків. Інформативний блок із Чернігівського тому багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”, безумовно, не повний і застарілий ідеологічно. Енциклопедичний довідник “Чернігівщина” вміщує переважно історико-географічні дані, довідник Д. Калібаби потребує серйозних доповнень та уточнень¹⁵. Відтак у переліку актуальних завдань чернігівських краєзнавців на одному з перших місць стоїть питання про роботу над підготовкою до друку по можливості повного, позбавленого політичного та ідеоло-

гічного заангажування довідника про великих, видатних і знаних у світі уродженців Чернігівщини, у якій би царині позитивної діяльності вони себе не проявили. Матеріали, зібрані невтомним генералом, можуть виявитися відправною точкою у даній роботі.

Таким чином, попри значні успіхи на краєзнавчій ниві, досягнуті В. Устименком, він продовжує активно працювати, має чимало задумів і планів, гуртує довкола себе молодь і небайдужих до громадських справ людей. Це запорука подальших досягнень талановитого краєзнавця на обраній ним ниві служіння своєму рідному краю.

Джерела та література

- 1 Гревс И. М. История и краеведение // Отечество: Краеведческий альманах. — М., 1991. — Вып. 2. — С. 6.
- 2 Шмидт С. “Золотое десятилетие” советского краеведения // Отечество: Краеведческий альманах. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 15.
- 3 Дрозд В. Сто літ любові: Портрет української родини на тлі епохи // Вітчизна. — 2003. — № 7–8. — С. 13.
- 4 Див.: “Моє прізвище не Дімаров, а Гарасюта...”: Письменник про українську літературу, історію і сьогодення / Бесіду вела Н. Тисячна // День. — 2008. — 31 жовтня. — С. 18.
- 5 Собори наших душ: Календар 2006 року / Упоряд. В. Д. Туркевич, М. І. Чубук. — К., 2006. — С. 236.
- 6 Устименко В. Карби нашої історії. 1996. Рік перший // Собори наших душ: Календар 2006 року / Упоряд. В. Д. Туркевич, М. І. Чубук. — К., 2005. — С. 26.
- 7 Устименко В. Є. Товариство “Чернігівське земляцтво в м. Києві”: Кроки становлення. — Вид. друге, перероб. — К., 2006. — С. 29.
- 8 Там само. — С. 87.
- 9 Собори наших душ: Календар 2006 року / Упоряд. В. Д. Туркевич, М. І. Чубук. — К., 2006. — С. 227.
- 10 Собори наших душ: Календар 2006 року / Упоряд. В. Д. Туркевич, М. І. Чубук. — К., 2006. — С. 81.
- 11 Див.: Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005 року. — К., 2004. — 768 с.: іл.
- 12 Чернігівщина — земля козацька: Календар 2000 року / Автор і упоряд. І. Корбач. — К., 1999. — 768 с.: іл.
- 13 Устименко В. Батьківський поріг. — Вид. друге, переробл, доп. — К., 2002. — 503 с.: іл.; Корюківка — наш біль і любов / Авт. кол.: Устименко В. Є. (кер.), Борисенко І. Д., Горовий В. В. та ін. — К., 2003. — 140 с.: іл.; Устименко В. Є. Ота стежина в ріднім краї: До 5-ї річниці утворення Корюківського регіонального відділення товариства “Чернігівське земляцтво” в м. Києві. — К., 2005. — 144 с.: іл.; Його ж. Товариства “Чернігівське земляцтво” в м. Києві: Кроки становлення. — Вид. друге, переробл. — К., 2006. — 87 с.: іл.; Його ж. Горнись до тебе, земле рідна! З історії села Жукля. — К., 2007. — 87 с.: іл.; Його ж. Корюківка — моя і наша: До 350-річного ювілею заснування міста. — К., 2007; Його ж. Жукля: З історії села на Чернігівщині. — К., 2009. — 608 с.: іл.
- 14 Божок В. Мрії рожеві — думки пекучі // Сіверщина. — 2009. — 8 жовтня. — С. 12.
- 15 Див.: История городов и сел Украинской ССР: В 26 т.: Черниговская область. — К., 1983. — 814 с.: илл.; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник/ За ред. А. В. Кудрицького. — К., 1990. — 1005 с.: іл.; Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. — Чернігів, 1998. — 256 с.